

KWARTALNIK HISTORII KULTURY MATERIALNEJ 70 (4), 2022
PL ISSN 0023-5881; e-ISSN: 2719-6496
<https://journals.iaepan.pl/khkm>
the CC BY 4.0 license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

DARIUSZ ŁUKASIEWICZ, *Życie codzienne w Królestwie Prus w latach 1701–1933*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2020, ss. 660, tabel 47, streszcz. ang.

Dotychczas w centrum uwagi polskich historyków zajmujących się dziejami państwa pruskiego znajdowały się problemy polityczne. Kwestie społeczno-gospodarcze, kulturalne, zwłaszcza zaś zagadnienia życia codziennego i kultury materialnej pozostawały na dalszym planie. Podobne proporcje problematyki zawiera również wydana w latach 2001–2019 przez Instytut Historii PAN czterotomowa synteza dziejów Prus¹. Tym bardziej cieszy podjęta ostatnio próba przedstawienia pruskiej codzienności na przestrzeni z górą dwóch stuleci. W czasie tym Prusy były nie tylko jednym z najważniejszych państw Rzeszy i sąsiadów Polski, ale także w wyniku rozbiorów kształtowały warunki egzystencji na znacznej części ziem dawnej Rzeczypospolitej. Trud przedstawienia tej rozległej i skomplikowanej problematyki podjął Dariusz Łukasiewicz, znawca dziejów monarchii Hohenzollernów i zaboru pruskiego, współautor wspomnianej powyżej *Historii Prus*.

Podstawą wywodów autorskich jest bogata literatura — jej krótkie omówienie znajdujemy we *Wstępie* (s. 12–14). *Bibliografia* (s. 616–641) obejmuje zarówno niemieckie, jak i polskie syntezy dziejów społecznych i gospodarczych oraz znaczną liczbę opracowań monograficznych; w tym przedstawiających formowanie się instytucji państwa absolutystycznego, kwestie codzienności oraz rodziny w Prusach i szerzej — w Niemczech. Nie widać w tym zestawie ewidentnych braków, można natomiast odnieść wrażenie, iż Autor zbyt rzadko sięga bezpośrednio do obfitego przecież monograficznego dorobku niemieckiego ludoznawstwa.

We *Wstępie* (s. 7–14) Dariusz Łukasiewicz deklaruje umowne traktowanie tytułowego „życia codziennego” jako obejmującego różne ważne sfery ludzkiego życia, a niestanowiące przedmiotu zainteresowań historii politycznej i wojskowej. Za cel stawia sobie odpowiedź na pytania: jak żyły różne grupy społeczne: szlachta, oficerowie, mieszczaństwo, miejski plebs (użył tego ostatniego terminu w odniesieniu do stulecia XIX, zwłaszcza zaś XX to chyba anachronizm?), bogaci chłopcy i zagrodnicy; jak żyły kobiety różnych stanów, rodziny i dzieci; jak wyglądała ich edukacja, sytuacja zdrowotna oraz obcowanie z kulturą; jak rozwijały się poszczególne dziedziny tejsze — literatura, sztuki plastyczne, muzyka i teatr.

Recenzowana praca ma układ chronologiczno-problemowy. Periodyzacja została dokonana na podstawie kryteriów politycznych. Część pierwsza obejmuje lata 1701–1806, czasy absolutyzmu oświeconego od powstania Królestwa Prus do jego klęski w wojnie z Napoleonem; część druga — lata 1806–1871, czyli „okres kształtowania się kapitalizmu, mieszczaństwa i nowoczesności” uwieńczony zjednoczeniem Niemiec pod pruskim przewodnictwem. Wreszcie część trzecia (1871–1933) traktuje o Prusach w ramach Niemiec cesarskich (do roku 1918), później zaś o już pozbawionym statusu królestwa kraju — Republice Weimarskiej. Do wybuchu I wojny światowej przechodzą Prusy industrializację wraz z najbujniejszym rozwojem cywilizacyjnym. Ten trend rozwojowy załamuje się po klęsce wojennej. Lata 1918–1933 to burzliwy czas kryzysów gospodarczych i społeczno-politycznych. Zwodniczą obietnicę stabilizacji i powrotu na drogę rozwoju niosły za sobą program i pierwsze lata rządów narodowych socjalistów.

¹ Wachowiak B. 2001; Prusy. 2010; Prusy. 2014; Prusy. 2019; tam starsza literatura.

Zarazem jednak realizowana od roku 1933 polityka centralizacji i ujednolicenia państwa przyniosła likwidację odrębności poszczególnych krajów Rzeszy, w tym także Prus.

W gorszej części dzieł politycznych stanowiące treść codzienności procesy i zjawiska dłuższego trwania mieszczą się jednak z trudem. W efekcie Autor często wybiega w narracji poza ramy chronologiczne danej części pracy. Na przykład w części pierwszej, w przypadku rozważań nad położeniem chłopów opowieść sięga drugiej połowy XIX w. W części drugiej, w rozdziale poświęconym historii kobiet cofamy się do stulecia XVIII, zaś w kolejnym („Dziecko”) znajdujemy dane z okresu bezpośrednio poprzedzającego I wojnę światową oraz z lat trzydziestych XX w. W związku z kwestią zdrowotności, np. omawiając liczebność lekarzy, Autor wybiega do początku wieku XX. W części trzeciej narracja wykracza poza rok 1933, choćby przy okazji tematu hitlerowskiej praktyki regulacji urodzeń i eutanazji, czy też podjętej na skale masową rozbudowy infrastruktury komunikacyjnej, szczególnie autostrad.

Porównanie założeń Autora z przeważającym w historiografii rozumieniem życia codziennego wskazuje na ich bliskie powiązanie, ale przy równoczesnym braku tożsamości. Z rozlicznych prób definicji warto przywołać choćby dwie, klasyków pisarstwa o życiu codziennym — Marii Boguckiej i Jurija Łotmana. Bogucka przytoczyła za Rolfem Schörkenem, iż „Codziennność to otaczający nas, odbierany jako naturalne środowisko, złożony z dobrze znanych sytuacji świat”². Zdaniem badaczki życie codzienne obejmuje „całą kulturę materialną, życie rodzinne, obszary pracy i wypoczynku, świat pojęć i wyobrażeń indywidualnych i grupowych [...] powtarzalność stanowi kryterium najistotniejsze, pozwalające [...] wytyczyć [...] granice [codzienności — A.K.]”³. Historia życia codziennego — winna być zespolona z historią mentalności. Według Łotmana życie codzienne „to zwykły przebieg życia w jego realnych, praktycznych formach; są to rzeczy, które nas otaczają, nasze przyzwyczajenia i zachowanie codzienne. Codziennność otacza nas jak powietrze [...] życie codzienne zawsze przebiega w sferze praktyki, jest przede wszystkim świat rzeczy”⁴.

W recenzowanej pracy wspomniane przez oboje badaczy klasyczne elementy codzienności — takie jak kultura materialna i świat rzeczy — są obecne, jednak nie zajmują miejsca centralnego. Ginią po trosze w zakrojonych znacznie szerzej rozważaniach nad historią społeczeństwa i kultury. Towarzyszą im rozległe, kompetentne prezentacje zmian demografii, struktur społecznych — zwłaszcza rodziny (w tym ewolucji ról społecznych kobiet i dzieci), rodzącej się i utrwalającej mentalności pruskiej — kształtowanej w znacznym stopniu w opozycji do negatywnego stereotypu Polaka i polskości; wreszcie, może najcelniejsze, analizy roli państwa, w tym wprowadzanych ogólnie reform ustroju politycznego, szkolnictwa, systemów ubezpieczeń, emerytur i ochrony zdrowia.

Szerokie a zarazem swobodne podejście do zakresu pojęcia „życia codziennego” sprawia, że miejscami autorskie wywody przypominają nieco staropolskie *silva rerum*. W owym „Lesie rzeczy” wiele uwagi Autor poświęca jednak stanowiącym integralną część codzienności zagadnieniom kultury materialnej. W części pierwszej (s. 17–143) kwestie żywienia, odzieży, mieszkania przedstawia w krótkim rozdziale „Życie codzienne” (s. 22–32); do sprawy żywienia powraca też, omawiając położenie chłopów (s. 51–53).

W części drugiej (s. 147–385) w rozdziale zatytułowanym „Francuskie wzory kulturowe i kryzys moralny Prus” (s. 147–180) przedstawia interesujący wywód o życiu codziennym szlachty, zahaczając m.in. o temat ubioru (s. 161–168). Inny z rozdziałów (s. 247–256) poświęca mieszkaniom — mieszczań, rzemieślników, robotników, szlachty (tym ostatnim tylko akapit). O standardzie mieszkań różnych grup społecznych traktuje także rozdział „Architektura”

² Bogucka M. 1996, s. 249.

³ Bogucka M. 1996, s. 252.

⁴ Łotman J. 2010, s. 10.

(s. 369–377). Odrębny rozdział dotyczy wyżywienia (s. 301–307). Rozbudowę infrastruktury komunikacyjnej przedstawiono w rozdziale „Ogólne uwarunkowania rozwoju kultury i sztuki w Prusach w XIX wieku” (s. 309–318, o komunikacji s. 312–314).

W części III (s. 389–604) znajdujemy obficie podbudowane danymi statystycznymi rozważania o standardzie wyżywienia i mieszkania różnych grup społecznych, w tym ludności wielkich aglomeracji (podrozdział „Warunki materialne”, s. 411–424). Do kwestii mieszkalnictwa Autor powraca w rozdziale „Urbanizacja, dom, mieszkanie” (s. 475–519), przedstawiając m.in. siedziby bogatego mieszczaństwa i szlachty (s. 508–512) oraz domy robotnicze (s. 512–517). Wielkim przemianom cywilizacyjnym, dynamicznej rozbudowie infrastruktury drogowej i kolejowej, nowych środkach łączności, rozwojowi fabryk i masowej produkcji towarów poświęcony jest rozdział „Uwarunkowania rozwoju kultury w Prusach” (s. 593–604). W części II i III obszernie omówiono także problematykę ochrony zdrowia (s. 274–283, 520–553).

Swoje wywody zwłaszcza te dotyczące stuleci XIX i XX Autor podbudowuje danymi statystycznymi, prezentowanymi zarówno w tekście, jak i w 47 tabelach, ilustrującymi przede wszystkim zjawiska demograficzne, ale również kwestie zdrowotności, wykształcenia, zatrudnienia, poziomu życia (np. płace, mieszkanie, ubóstwo). Część z nich umożliwia porównanie sytuacji w różnych prowincjach Prus, a także w innych krajach Niemiec i Europy.

Autor zdaje sobie sprawę, że ma do czynienia z problematyką „zróżnicowaną i trudną”. Tym trudniejszą, wypada dodać, że stara się „pokazać dzieje Prus jako jedną całość” (s. 8). Rzut oka na mapę (*nota bene* takowej w recenzowanej pracy brakuje) potwierdziłby, że jest to zadanie niezwykle skomplikowane, choćby wobec terytorialnego rozproszenia państwa Hohenzollernów (od Nadrenii po Prusy Wschodnie) i dynamicznych zmian jego granic, zwłaszcza w trwającym po epokę napoleońską „przesuniętym” wieku XVIII. Dopiero Kongres Wiedeński (1815) przyniósł pod tym względem stabilizację. Autor — znawca dziejów Prus — z pewnością ma ich kształt terytorialny w różnych epokach „z tyłu głowy”, tego samego nie można jednak oczekiwać od potencjalnego czytelnika zainteresowanego codziennością, mniej zorientowanego w historii politycznej i zmianach granic państwa pruskiego.

W nakreślonej w pracy panoramie społeczeństwa nie dziwi obecność wielu wątków polskich. Miejskami Autor przywiązuje do tej problematyki chyba nieproporcjonalną wagę. Kilkakrotnie powraca do kwestii negatywnego stereotypu Polaków i Polski jako czynnika współtworzącego mentalność pruską, zwłaszcza elit — urzędniczych, militarnych, inteligenckich. W części pierwszej poświęca odrębny rozdział kulturze polskiej w Prusach (s. 137–143). Znajdujemy tu różnorodne informacje o życiu codziennym — głównie elit, m.in.: opis dominujących wpływów francuskich w modzie (francuska i kontuszowa), zabudowy; dane o infrastrukturze miast, nowych obyczajach (choinki bożonarodzeniowe), nowościach w łączności (listonosze). Wszystko to jednak w Prusach Południowych i Nowowschodnich, czyli efemerycznych, prowincjach, które zniknęły po klęsce w roku 1806.

W zarysowanej przez Autora, śmiało i z rozmachem, wielostronnej wizji społecznych dziejów Prus nie dało się uniknąć skrótów myślowych, uproszczeń, wątpliwych wniosków. Choć Dariusz Łukasiewicz deklaruje zamiar przedstawienia codzienności w Prusach „jako całości”, gdy przychodzi do szczegółów, nie zawsze wybiera przykłady reprezentatywne dla rzeczywistości w całym, czy też większej części kraju. Przedstawiając kwestie związane z historią wyżywienia w latach 1806–1871, przywołuje uciechy stołu szlachty wielkopolskiej, łączącej w latach dwudziestych i trzydziestych XIX stulecia „tradycje epoki saskiej” z „bardziej wstrzemięźliwym modelem konsumpcji” (s. 301). Czyżby prezentowane tu, a tak krytykowane w Prusach, zwyczaje polskiej elity były reprezentatywne również dla niemieckiej szlachty z Pomorza, Brandenburgii czy Nadrenii? Z kolei w podrozdziale o mieszkaniach robotniczych w latach 1871–1918 (s. 512–517) znajdujemy także omówienie chat chłopskich: na Opolszczyźnie po 1850 r. oraz — za Kolbergiem — w Wielkopolsce w drugiej połowie XIX w. Tymczasem w przypadku Poznańskiego dzieła tego

ostatniego ukazują stan z końca lat sześćdziesiątych XIX w. („budynki przeważnie z gliny i drzewa”), czyli sprzed dokonanego w końcu XIX i na początku XX w. przełomu budowlanego na wsi wielkopolskiej, właśnie wówczas stojącej się wsią murowaną. Jak wyglądały domy wiejskie w innych prowincjach Prus, nie dowiadujemy się.

Wątpliwości budzą niektóre wnioski dotyczące wyżywienia. W „Zakończeniu” Autor stwierdza, że „hodowla bydła i świń oraz drobiu w widoczny sposób zmieniły strukturę konsumpcji mięsa” (s. 606). Tymczasem wspomniane gałęzie hodowli były prowadzone już od średniowiecza (co najmniej), natomiast w XIX–XX w. zmieniły się metody hodowli, pasze, wreszcie dochody ludności, co pozwoliło na zwiększenie popytu na mięso. Komentarza wymagają też szczególnie bliskie niżej podpisanemu kwestie produkcji i konsumpcji napojów alkoholowych. Za przejaw pijaństwa szerzącego się wśród studentów osiemnastowiecznych pruskich uniwersytetów Autor uznaje picie piwa (s. 107). To stwierdzenie ryzykowne w odniesieniu do epoki, gdy piwo było podstawowym napojem, chlebem w płynie dla najszerszych kręgów społecznych. W diecie było obecne od dzieciństwa. Sam Autor wspomina w części drugiej, dotyczącej stulecia XIX, o tym jak Fryderyk II w młodości regularnie jadał na śniadanie zupełną piwną (s. 305). Trudno również mówić o wypieraniu w wieku XIX wina przez „tańsze piwo i wódkę” (s. 306). Poza Nadrenią piwo (od zawsze), wódka zaś od czasu upowszechnienia trunku zbożowego (XVI w.), wygrywały konkurencję z winem, które przez lud od dawna było postrzegane jako towar luksusowy.

Wreszcie uwaga, w równym stopniu pod adresem Autora i Wydawcy — Instytutu Historii PAN. W tomie zaskakuje całkowity brak ilustracji, tymczasem nawet w odniesieniu do wieku XVIII ikonografia przedstawionych zagadnień jest obfita, zaś w przypadku stuleci XIX i XX można mówić wręcz o „kłopotcie bogactwa”. Może w kolejnych wydaniach ulegnie to poprawie. Korzystanie z pracy ułatwia indeks osobowy (s. 642–660), przydałby się również geograficzny. W pełni „przeszukiwalna” jest natomiast wersja elektroniczna dzieła, umieszczona w zasobach Repozytorium Cyfrowego Instytutów Naukowych.

Przedstawione powyżej wątpliwości nie podważają jednak ogólnej, pozytywnej oceny recenzowanego opracowania. Choć wątki związane z tradycyjnie rozumianym życiem codziennym nie zajmują w nim miejsca pierwszoplanowego, to ważne jest samo ich podjęcie w szerokim — może nawet nazbyt — kontekście społeczno-kulturalnym.

Andrzej Klonder

(Warszawa; <https://orcid.org/0000-0002-7542-0929>)

BIBLIOGRAFIA

- Bogucka Maria. 1996. *Życie codzienne — spory wokół profilu badań i definicji*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLIV, nr 3, s. 247–253.
- Łotman Jurij. 2010. *Rosja i znaki. Kultura szlachecka w wieku XVIII i na początku XIX*, Gdańsk.
- Prusy. 2010. *Prusy w okresie monarchii absolutnej (1701–1806)*, red. B. Wachowiak, oprac. Z. Szultka, A. Kamiński, G. Kucharczyk, D. Łukasiewicz, B. Wachowiak, Historia Prus. Narodziny — mocarstwo — obumieranie, red. B. Wachowiak, t. 2, Poznań.
- Prusy. 2014. *Prusy w dobie kształtowania się kapitalizmu (1806–1871)*, red. G. Kucharczyk, oprac. G. Kucharczyk, D. Łukasiewicz, R. Łysoń, Z. Szultka, B. Wachowiak, Historia Prus. Narodziny — mocarstwo — obumieranie, red. B. Wachowiak, t. 3, Poznań.
- Prusy. 2019. *Prusy w Rzeszy Niemieckiej (1871–1947)*, red. G. Kucharczyk, oprac. A. Kamiński, G. Kucharczyk, D. Łukasiewicz, R. Łysoń, Historia Prus. Narodziny — mocarstwo — obumieranie, red. B. Wachowiak, t. 4, Poznań.
- Wachowiak Bogdan. 2001. *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500–1701)*, Historia Prus. Narodziny — mocarstwo — obumieranie, red. B. Wachowiak, t. 1, Poznań.